

նրապի ալ պատմագրին շարագրածն ըլլայ այն։ Ղեւնդ գիշերուան մէջ կը խօսի եւ անմիջապէս Մորմաթեան եւ Հաղորդութեան խորհուրդները կը մատակարարուն։ Ամէն զք խախտուած պատարաստ կը սպասէ կարմիր օրւան արշաղոյրին։

§ Վեցերորդ՝ ընդդիմանալով Հայոց պատմագրութիւնը։

Մովսէսեան կերպով չի տիրի Պատմագրութիւնն այս գլուխը։ «Ն խորհրդածութիւնն, ոչ ալ գրուագրութիւնն, Պատմագրութիւնը կը գագրին երկու բանականութիւն միջեւ։ Աստակի Տաքքեանն ի գերեւէ կ'իջնէ։ Մուշկան Նիսապուրուսը կը տիրի ճակատ յարգարեւ։ Բազմաթիւ փոխերով կ'ամբարշտէ բանական յարգարեւը մտքը։ Նա ալ եւ յարգարեւ, կը խախտուէ իւր զօրքերը։ Պարսկ Մատեան գունդը բերդի պէս ամրացած փոխերու մէջմեզ, ուրիշ ընտիր գունդերու հետ պատարաստուած է «ընդդէմ» Հայոց զօրագրութիւնը։

Արին Վարդան եւս առին իւր բանակը շորս գունդի վերածած կարող եւ Նշանաւոր ձեռքերու կը յամենէ նիզակակից օգնականներով։ Ծակաւոր կը յարգարեւի «Եր ամենայն ելեւս գալլան քեմ յանդիման Արեւից քիւրի, առ ամէ Տգնար քիւրի»։ Երկու բանականութիւնն աստականութիւն կը բախին։ պատմագրութիւնը պատմագրութիւնը զբանային արտապայտութիւնն մ'աւելի։ Հայ պատմութիւնն անցըր Տգնարի վրայն եւ Վարդանի յարակիւն Մատեան գունդին վրայ պատերազմով ամենէն չէի պարագան է։ Զօրագրութիւնն սոյնակ յառաջացուց՝ Մուշկանին ընտիր առիթի մը կ'ընծայէ Հայոց զանախ ի մէջ փակելու իւր յառաջամարտիկ գունդերով։ Վարդան «ոչ սակաւ նախօրէն» կը գործէ այն վայրկեանին։ իւր արիական առնչուցումն աւելի եւս կը բարբառէ իւր գունդը։ այնպէս որ «մինչեւ ի մեռտ արեգականն անդադար լինէր գործ գտնուութեանն»։

Գարնան ծաղկալից գաշտերուն վրայ ինկած զիրաւորներու, դիակներու պատկերները յստակ ցոլացումն են Պատմագրի գրչին։ Հայոց կորուստը մանրամասնաբար կը յիշուի, որ «միաժամուռ լինի ամենայն հաշուր եւ երեւոյն մէջ»։ Մուշկան Նիսապուրուսի կորուստն աւելի ծանր է, «երեմ հաշուր հնդի հաշուր տան եւ Լորս ոչ»։ Այդ մեծ օրուան (451 Մայիս 26. Ըբ) պատերազմին ելքը յայտնի չէ։ «Բանգը ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յաղթէր, եւ կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջը ընդ քաջն ելեալ երկուքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան»։ Հայք պատերազմէն յետոյ իրենց բերդերը կ'ապաստանին։ Պարսից զօրավարին փշար անթարգմանելի է ոչ միայն իւր կրած «եօթն-պատիկ» հարուածին, այլ մանաւանդ՝ պատերազմի մէջ ինկած ինն «մեծ պատուաւորներուն» համար, «զորս յանուանէ գիւտէր թագաւորն»։

Իսկ Վասակ «որ գունն իւր ի մէջ գաղանացն թաքուցեալ ապրեցողանէր»։ Լեւոն իւր բոլոր ծաղկալիութիւններուն մէջ ալ չէ կրնար երդումն ներդր կամ խոտաւաններով յառաջել թէ իւր գործակից Հայ նախարարներն եւ թէ ընդգիծողիկ գունդերը։

§ Եօթներորդ՝ Ներկայումս իրաւ խոսվողիս համար։

Մուշկան Նիսապուրուս ալ բերդերուն վրայ կը յարձակի։ անմատչելի ամրութիւնները կը փառքեն իւր փառաւ շահը։ Վասակի խորհրդով Հայոց երգումի ձեռքերուն կ'ապաստանի։ բերդին մէջ գտնուած քահանայք կը հաւանին։ զօրականք չեն փառահիր Նիսապուրուսի։ Բակ անուն քաջ զօրական մը բերդի պարսպին վրայէն խիստ թշուամանքներ կը նետէ Վասակի երեսին, կ'ամբաստանէ զանի իբր պատասխանատու բոլոր փառներուն։ Բակ, որուն թշուամանքը կ'արգարացնեն երկու կողմէն ալ, գիշերուան մէջ կը թողու բերդն եւ ուրիշ տեղ մը կը քաշուի։ Ներս մնացողները բռնի անձնատուր կ'ըլլան, որոնցմէ 212ը անմիջապէս կը նահատակուին։ Թովմէփ եւ Ղեւնդ, որք հոն անձնատուրներուն մէջ էին «բազում ընկերակցք իւրեանց», կ'ամբաստանեն զՎասակ եւ Դրան կը բողբեն։ Նիսապուրուս կը հրամայէ զանոնք պահել «գուշութեամբ», քանիք բողբ է դուռն կարգացին։ Իսկ զայլ քահանայն արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղին։ հրաման տուեալ վառ շինութեան եւ խաղաղութեան աշխարհին։

«Այլ մարդիկն Հայոց անվառս Յաղկերտի յեղ յեղուկ հրամաններուն» աւելի լաւ կը համարին լեռներու խոտաբուս կեանքը քան նկարուած պատշկամներու բնակութիւնը։ Իսկ խաղաղաց անւոյն երկիրը, Տմբարտ անմատչելի ամրութիւնն եւ Արձախի թանձրախիտ անտառներն ապաստան կ'ընծայեն նախարարական գեղատառութիւնը։

Վասակ զարգար շուին։ կը տարիք Նիսապուրուսը Պարսկաստանէն զօրք բերելու ընկառնեալու տեղը յեղնելու համար։ Պարսից գունդը կը կազմուի «Իբրեւ գաւառիցն» ու կը տիրի յառաջ խաղալին ի միջոց աշխարհին, «պայտ լեռն անմատչելի է, զարձեալ ողջեանք եւ խոտաւ։ Արշէն երեց վար կ'իջնէ «վասն երգմանցն» քանի մ'ընկերակցով. ստոնք շղթայի կը գարնուէ եւ Մուշկան Վասակի խորհրդով ամէն կողմ կ'ապաստակէ։ Տմբարտ ամրականները քաջութեամբ կը դիմադրեն։ Նոյնպէս խաղաղաց քաջները բուռն յարձակումով մը կը վտանգեն Պարսից գիւրը Տայոց ձորագաւառին մէջ։ Վարդանի եղբայրն՝ Հայկանկ, որ այս յարձակումին կ'առաջնորդէր, կ'իյնայ հոն։ Մուշկան կը մեղմացնէ իւր ծայրայեղ ընթացքն եւ գրան հրահանգներու կը սպասէ, երբ անոցն Արձախի ամրականները դաշնակից Հանքուռ օգնութեամբ կ'արշաւեն Պարսից սահմաններուն վրայ։ Մուշկան այս գառն անակնկալին համար Վասակը կ'ամբաստանէ եւ իւր գունդերը կը գարնեն գեպ ի Տիւրքոն, ուր «գրէր ցուցանէր յաբաւուն զամենայն ստուգութեամբ եւ զվնաս գործոյն արկանէր զուրաբեղմն»։

Եղբայրու լեռնած իւր ձեռնարկներուն մէջ «յուրեւ եւ ընդեր գիրկաւ մն անհանաք գործոյն»։ Միհրանբեհ, տեղեակ ամեն բանի, խորհուրդ կու տայ սողող բուն Հայոց զինուորներէն իմանալ։ Եղբայրն կը հաւանի։ Հայոց Մարզպանութիւնը կը յանձնուի Արարողիկ պարսկին, «որպ իշխանութիւնն խառն էր ընդ Հայոց աշխարհն եւ գործա-

կէր եր զօրավարին (Նիւսիսաւուրոս) ի նմին պատե-
րաւորի: — Մուշկան կը գրկուի Լուսնու վրայ, որը
իր զանակը Հուլիոյ երկիրներ աւերած էին: Ճորայ
պահակին կործանումն աւելի եւս կը տրամեցնէ
Թաղկիւրը: — Իսկ Վասակ՝ Տանդերմ գլխաւոր
քրիստոնէիւքն, գուռը կը կանչուին:

Ատորմիդդ Հայաստան կու գայ, Հայ եկե-
ղեցականներէն, մանաւանդ Ուշտուանց Սահակ
եպիսկոպոսէն (իրը քաջ պարսկազէտ) կը տեղեկա-
նայ իրաց զիմակին եւ ըստ այնմ կը տեղեկագրէ
Դրան:

Վասակ շատ կանուխ կը հասնի թ Յիրան (451
Վմաւ՝ Յուլիոս-Օգոստոս 4) ինքզինք արգարացը-
նելու, բայց ատանք կը յետաձգուի մինչեւ եպիս-
կոպոսաց ժամանումը, որը հազիւ կը հասնին «յե-
տէջից մտնոց Իսահակ» (451 թ միջերը)՝ վասն
զի կապանք տանէին, «Միհրանիս կը կազմէ ա-
տեանը, բայց կը գգուշանայ քնտեղ անոնց, «քանդի
բազումը ի նախարարացն Հայոց գետ եւս բռնա-
ցեալ ունէի գամուս աշխարհին, եւ գետեւ մարգ-
պանն (Ատորմիդդ) յերկիւղէ եր, Վսնն աղա-
ստութիւն կը շնորհուի եպիսկոպոսներուն, «եւ առ
ժամանակ մի, Հայաստանի անդորութիւնը կը
դահպանուի: Ատորմիդդ արդուն Տրամանք ճշգրու-
թեամբ կը գործադրէ, նոյն իսկ բռնի մագաղած-
ները կը համոզէ՝ անդրէն ունեղ քրիստոնէու-
թիւն, (Նիշիւ. էջ 102. հմտ. էջ 65): Նախարարը
Դուռնէ կրկին վատահուսն պահանջելով Ատոր-
միդդի հետքով: Թէեւ կախաճան Կիլիկիոյ ամառ-
ներէն, ամեն ինչ կը յանձնեն մարգպանին. եւ իրենք
կը գտնեն շուտով: Ի մանրաց արքունի, Վսնն
կը կարծուի հոն մմրցելու մէջ (Տիգր. 452 թ սկիզբը):
Հաստատութեան երանակը մանրամասնաբար կը
նկարագրէ Պատմագիրը. գլխաւոր ամրաստանդ-
ներն են Ստամ Գնունի եւ Սահակ եպ. Ուշտու-
նեաց: «Չառար Բաղուս, Կիլիկիոյ հաստավարու-
թիւնը. Վասակեանց կը հաստատութեան. Վստակ
մանաւորաբար կ'ամրաստանուի իւր իսկ ազգական-
ներէն իրը գաւաճան իւր հորեղորդ Վաղնիակին: 12
թ դարաւորումը մը վերջ եւ փառաւոր ընթերցի մը
ժամանակ, ուր ներկայ էր Վասակ իւր նախարարա-
կան ճոխութեամբ, այնչափ ծոխ որ շքեղ եւ
երեսելի լաւ գամնեւեան երեւել բազմութեան, եւ
արեւուն սենեկապան մը կը մերկայանէ զանի իւր
փառքերէն, որուն մէջ թաղար միայն կը պակսէր:
Վերելեան խաչատուրով թեամբ կը նետուի՝ յայն
գնդան, ուր կային մահապարտը ամենայն,»
Նախարարը եւ հայ եկեղեցականութիւնը,
թէեւ կապանքի մէջ, արեւի եւ գաւառաստանի էլ-
ջին համար: Վասակի բանակի կեանքը շատ դառն է.
արքունի բոլոր փառանքը իրմ կը պահանջուին. ու-
նեցածը յարքունիս հարանցին. «եւ յայն տեղի
հասոցին, մինչեւ զարանել նմա եթէ կայցէ ինչ
գանձ ի գերեզմանն նախնեացն մըրց, եւ եթէ
գտնուէ եր յարս, հանքի եւ առյու ընդ իւր եւ ընդ
ընտանեացն առգանս, որպէս զն բազում մարդիկ
իսկ չուան ի սուսթին,»

Պատմագիրն իւր պատմութեան այս եղա-
նակը կը կնքէ Վասակի մահուան քառանկի նկարա-
գորութեամբ եւ գլխաւոր կու տայ թէ «քրիշտո յի-

շարդութեան այս ժամ նոր, առ ի կտորմեռած յոս-
ղոսնանիւնաւ միշտ նոր, զի մեռնայն որ զայս լաւեա-
լիստայն, նշուի ի ներս ուրիշ եւ մէ լեյն ցանկացող
իրենց նոր»,

§ Արտադր իւմն յեղանակին Որմերորդ:

Պատմագիրն իւր պատմութեան թէքը կտրած
էր 452 թ Վասակի դատապարտութեամբ, 454 թ
կը սկսի այս գլուխը: Երկու տարւան ընդհանու ա-
ռանքը զէպքի՝ անցաւ — հարկաւ ոչ, թէեւ կը
լուէ պատմագիրը:

Թաղկիւր «ի վերաստաներորդ ամի տերու-
թեան. (454) Քուշանաց գէմ նորէն պատերազմ
կը բանայ. Վերանէն Ապար աշխարհքն կ'անցնի. հոն
Նիւշապուսէ քաղաքի գլխին մէջ կը բանտարկէ
նախարարին շղթայակալ, Միայն «գերիւս յի-
րանիկ կապելոցն (Սամուէ եւ Արբասամ) ընդ իւր
խաղաղայն,» Թաղկիւր այս անգամ ալ կը յաջ-
թիւնի Հննայ պատերազմին մէջ. Միհրանիսն, որ
«էր պատառոք ամենայն շարեացն,» Թաղկիւրի
միջկուսի ամբըկու համար կը գրգռէ զանի բան-
տարկեաներուն դէմ՝ թէ «որպէս նոքա ի բանտի
անդ անիւնանէին զքեզ,» Թաղկիւր կը սկսի արին
թափել, Սամուէն ու Արբասամ դադարեալս
մեռցնելու հրաման կու տայ (Յուլիոս 7 Գը): Իսկ
Նիւշապուսի բանտարկեանները կը շարադրուին
Ապար աշխարհ գնեպտին եւ ծանօթ Դնիշա-
պուսի ձեռամբ: Դնիպտ քառասուն օր խափի կը
տանջէ բանտարկեալները. ասոնց հաստատմու-
տութիւնը հրաշք երեւոյթներու մէջ՝ գնեպտը
հաւատքի կը բերէ. այս դէպքը (?) պատմագիրն
ուզածին պէս ընդլայնելու նիւթ մ'է եղած: «Ի
Դնիշապուսէ, որուն յանձնուած էր Նիւշապուսի
բանտարկեաններուն շարադանքը, այժմ կը սկսի
վէճի մանել քրիստոնէացած գնեպտին հետ եւ
Թաղկիւրի հրամանին համեմատ արտորով կը պատեւ
անոր հաստատմութիւնը: Դնիշապուս ալ ա-
րիւնտ գործի կը սկսի. բանտարկեանները արդէն
հեռացնելու առաւ եր Նիւշապուսի բերդը: «երկ-
տասան պարսիկ հրատախա,» գիշեր մը նոյնչափ
ալ հեռւ եւ գծողակ սենեկը կը փոխադրուին:
Դնիշապուս իւր երկու բերդակիցներով կը հառ-
նին այնտեղ, աստտիկ գգուշութիւն կ'ընեն սակայն
որ իրենց հետքը չգիտուի: Յանձնելի ժամանակ
գահճեաններէ մին՝ Նուսթիկ (— Նուսթասադեցի)
«ի զօրացն արքունի, որ ծածուկ անէր գրքատու-
նելութիւն,» գիշերանց նախարարներուն մէջ կը
խառնուի. ոչ ոք կը հետաքրքրուի թէ ո՞վ է այն
նորեկը:

Սարասափելի են ի գործ գրուած խժդժու-
թիւնները. Դնիշապուս պահ մը կը փորձէ անուշ
լեզուով եկեղեցականներն որոտ, օրովհետեւ եր-
կրին շնորթութիւնը կամ կործանումը, նախարարնե-
րուն արականում անոնցմէ կ'սխառէ: Եւ Աստի ոչ
խոստումներուն կը վատահին եւ ոչ ալ պառանա-
լիքէն կը մտնան: Սահակ եպ. Ուշտուանց իրը
թարգման (?) Ղեւնդ եղեղի, կը խօսի վարդապա-
տօրէն. Դնիշապուսի ընկերակցեցներէն Մովսէս հա-
մոզել կը ջանայ նոյն ունով. Սահակ պատմաւարա-

նույնիմանք կը պատահանէ աշխարհածնական խնդիրներ շոշափելով () եւ կը պնդէ իրենց հաստատումութեան վրայ: Դեմոկրատիկ զարթոյցած տանջանքի կը մատնէ Արշէն Երէջը միանշան ապրտիկցիներու համար, յետոյ գլխաւոր կու տայ: Վեհաբանական ձեւով համադրելու գրութիւնը բաւական երկար կը տեսէ: Գլխաւոր խոսողներն են Սահակ եւ Ղեւոնդ: — Երբ Ղեւոնդ երէցին բերանը երկար ճառեր կը դնէ պատմագիրն այս տեղ, կը մոռնայ թէ յառաջ թարգմանով խօսել առաւ: Սահակ եպիսկոպոսին պարսկագիրութիւնը քանիցս շեշտուած է:

Դեմոկրատիկ աստիճանով Սահակի ծանր բացատրութիւններէն իւր իսկ սուրբ գրութիւն կը ձգէ մեծ եպիսկոպոսին աջ թեւը, որ իւր ընկերներուն ուղղած քաղաքական խօսքերուն հետ կը փէշ վերջին շունչը: Դեմոկրատիկ ալ կը գտարի համադրելէ, հրաման կը արտի գահիճներուն: լմնցած է Յովսէփեանց կամ Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը (Ստեփանի ճիշդ հաշուով 453 Յուլիան 28 Վր. իսկ Եղիշէի եւ Փարսկեցու հաշուով 454 Յուլիան 25 Վր.):

Դեմոկրատիկ է իւր ընկերները պահպաններ կը դնեն հին անպատիւն մէջ. «ցաւերս տառն կ'առ աւելի մինչեւ կարաւանն արքունի անցեալ դնասցէ. զի մի այլապէս (քրիստոնէական) եկեալ անանայցնէ զոսկերս գոցայ, Բայց այն խաւովը, որ նախապէս նախարարաց խումբին մէջ մտաւ, պահպաններուն հետ հին կը մնայ (?). պահպանը հրաշալի երեւոյթներէ աստճական կը փախչին. խաւովը կը պատնէ եւ անմիջապէս կը դառնէ «տառն այր, որոնց զապ գիտէր զքրիստոնէութեան», կու գայ եւ որոց մարմինները քիչ մ'աւելի հեռու փոխադրելով կը մաքրեն ոսկերները, կը բերեն բանալն ու յետոյ «առ աւելա սակա» յայտնելով՝ կը նուիրեն կապուած նախարարներուն:

Սյա գէպներէն յետոյ նախարարը կ'արձակուին, եւ «հրովարտակը թողութեան» կը զրկուի: «յաշխարհէ հայոց», Պատմագիրն ակնաստեսի գեր մը կու տայ իրեն այս գէպներում:

Պատմագիրը մասնաւոր գլուխ մ'ալ կը նուիրէ «Գարշեմ Լուս Խոստովանող արքեպիսկոպոս Կոնստանդնուպոլս» խորէն եւ Արքահամ գեռ. «ի կարան կային ի ներքն քաղաքին» (նիւստոնոս). «տանը ուրիշ հինգ քրիստոնէաներու հետ կը տանջուին. Ղեւոնդի եւ Սահակի պէս երկար վիճարանութիւններու կը մտնեն Դեմոկրատիկի հետ: Անորդողը աշակերտները կը պատժուին վայրագ եղանակաւ մը — «կործանց զնոցա ունչս եւ զականչս, եւ ետ տանել Ատորեստան, զի կայցեն ի մշակութեան արքունի»: Ատորեստանի մէջ ապա կը թողուին: «Հայոց Խոստովանող, կը հասնին Եւստուղ գաւառը (ի Բաբելոն). այն ապք կլինային տակ կ'աշխարհային իւր արքունի մշակ եւ զանազան քաղաքներէն տուրք փոխովովը կը հասցընեն Ատորեստանի եւ խաւժատառնի քրիստոնէաներուն, կապուած նախարարներուն. Խորեն խորշակահար կը վախճանի այն տաժանելի աշխատութեան մէջ:

Արքահամ ալ մինակ կը շարունակէ այս մարդասիրական գործը մինչեւ 461. սաստիկ համակրութիւնը կը վայելէ թէ նախարարներուն եւ թէ տեղացի քրիստոնէաներուն, այնպէս որ նախարարը գաւառաւ կը հաւանեցընէ զինքն Հայաստան զրկել: «զի ընդ մտանել նորա առ նոսա, ի նմա տեսցին եւ գբալ նահատակութիւն» որը կատարեցան սրով, ի նմա տեսցին եւ զտուր կապանա շարշարանացն»:

Արքահամ կու գայ ի Հայս, յուրումով կ'ողջունուի համաշխարհիկ ցոյցերու մէջ: Պատմագիրն նկարագրութիւնը էն զբանշէլի էջերէն է իւր գործին: Արքահամն աննն ու ազգեցորդութիւնը հանգիստաւ կ'երգով ցոյցանուած է, թէ եւ Պատմագիրն գիտեմ կու տայ թէ «Ջար ետէ կամիցի դը ի կարգ արկանել, գաւառաւ կարասցէ տեւ զվարս առաքինութեան նորա» Նոյն իսկ «Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհին հայոց, եւ բազում բարարորդ փութացան տեսանել զնա մարմնով», Պատմագիրն նոր գլուխ մ'ալ կը բանայ: «Անուսէ Լեւոնդեանց, որ իմոտ յոժարութեամբ Լուս Երայն Բերեթով ետուն զէյլնս ի կապան արտաւն» խորագրով:

Դիտեալն հինգ նահատակած նախարարներու անունները կ'արձանագրէ յայտնէ յանուանէ, եւ կը հիշատայ անոնց հաստատումութեան վրայ, թէ ինչպէս Արեւելեան բողոքական աշխարհներում շղթայի տակ անտառն մնացին, «հայ ներգլխեան եւ Նուր կարօտանաց, խաւարաբէլ ի տուէ եւ անոյրս ի գիշերի, անվերաբարկութե անանկողնից, գաղաւաթաւ գեւտակաշտիք լինին զինն ա՛մ եւ զինք փոխ» (452—462):

Միհրնեսեան վերջին առաջարկ մ'ալ կ'ընէ հայ նախարարներուն, որոնց պատասխանը կ'ըլլայ՝ «Զմն ետեւ է ի մի յերոս Լուս Բերեթեյն»: Միհրնեսեան լեզուն կը փոխէ ալ, փոխանակ ապառնալու կը գովէ անոնց հաստատումութիւնը եւ կը սկիռ «եւ արկանել ընդ նոսա, Նոյն իսկ կը հաւանեցընէ Եղիշեանը «զի թողութիւնն արասցէ նոցա ի կապանացն իւրեանց», — Պատմագիրն իւր միջանկեալ կարեւոր տեղեկութիւն մը կու տայ Միհրնեսեանի քաղաքական կեանքի վերջին տարրերներու մասին: «Զի թէպէտ եւ փոխեցաւ նա ի գործոյ հաղարագեւութեան արքունի, եւ ի բազում իւր գաւառ փնտասկար, ինչն իսկ յանն իւր կրթելը գտաւ աշխարհին հայոց, վասն որոյ եւ անձաւ անորգոցա յուրաբեցաւ ի տուն իւր, սակայն վկայելոցն ոչ երբեք շարախօս կամը լինել մինչեւ ցոր վախճանի կենաց իւրոց»:

Նախարարաց աքսորի վերջին շղթանը, ըստ պատմագիրն, շատ ազատ կ'ունցին. անոնք իրենց եկեղեցական պաշտամունքը համարակ կը կատարեն, զահիճք սիրով կը վարուին. Նոյն իսկ Եւստուղ հարէ ի իշխանը, որուն յանձնուած էին «ամենայն պատժաւորքն, անծապէս գուր իրով ետակ այն ամենեանս». Եւստուղ կը միջնորդէ, ազատութեան հրաման կը հանէ, ռոճիկ կարգել

1 Ստորինք մինչեւ նախարարաց վերադարձը. հմտաւ ԳԼ Գ.:

կու տայ, “զի ընդ զօրս արքունի երթիցին ի գործ պատերազմի”։ Նախարարը ամեն տեղ քաջութեան հռչակի եր ստանան, “մինչև գոմով թեան հրովարտակ վանն նոցա ի Դուռն տային”։

Թագաւորն (ըստ Պատմագրին Յաղկերտ. նոյն իսկ ըստ Պատմագրի Ժամանակագրութեան Պերոզ 457) ուրախ իրեն հասած բարի վկայութիւններուն համար անձամբ կը քաջալերէ եւ կը խոստանայ վերահաստատել զանոնք իրենց իշխանութեան եւ պատուին մէջ եւ ընդհանուր ներում շնորհել քրիստոնեայ Հայաստանին։

Պերոզի կուին իւր եղբոր Ուրզգի հետ միահեծան իշխանութիւնէն ձեռք անջննելու համար (Պերոզ միահեծան 459 Յուլիոս), զարձեալ Աղուանից եւ յետնից ազգերուն ապստամբութիւնները, որոնց մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ պատմագիրը, արդեւ կ’ըլլան նախարարներու անմիջապէս արձակումին մինչեւ. “յամ Բեքեր-Բեք (463) վերջերք եւ 464-ի սկիզբը”։

Պատմագիրն հոս կը կտրէր պատմութեան թելը. գրեթէ քառորդ գորտն զգալէր նկարագրել յետոյ (439 թմ 440—464)։ Նախարարաց զարմի կը թողու, խոստանալով թէ “ի տէր յայ ինչ Բեքեր-Բեք Դեմէր. բայց ալ ի զօր կը սպասենք, թէ եւ Պատմագիրը “Տիկնայց փափկասունը Հայոց աշխարհին”, յուզիչ նկարագրութեան մէջ, որով կը կնքէ իւր պատմութիւնը, բանաստեղծութիւն կը պատմէ թէ նախարարը լոյս բան. — “Բագըւմ ձմեռոց Հայեան սառնամանիք, հաշտ դարուն եւ եկին նորեկ ծիծեռուռը, տեսին եւ ինդալցին կենցաղաւոր մարդիկ, եւ նոցա ոչ երբեք կարեան տեսնել զանկէպիտի իրենցն”։ Օրադիվը գարնանայինք յիշատակներն զգալաւոր ամուսինն նոցա, եւ աչք իւրեանց կարօտացան սեռանել զքանկալի գեղ երեսաց նոցա”։

ՄԵԼԵՐԵՍԵԼ

ԺԱՂԿԻՓՈՒՆՋ

1. Նորուստից մայ նաւարանն Անտարանը։ — 2. Ս. Գրիգոր Լուսաւորել եւ “Փառք Յազարաթաց, Նիովալացոց։ — 3. Ռուսալայ մամուլը։

1. Երբո՞ւնիք հոյ հնաբոլոր Անտարանը։ Երուսաղէմէն կը գրեն “Բիւզանդիոն” (թ. 2829) Բրոք. Ս. Քրիստոսիկ Մուրատեան նիւ-եօրցի Համալսարանին հնագիտական բաժնին բրոքնէտօրին հետ այցելութիւն տուաւ Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքին, ինչպիսիք որ հրամայէ իր արամագրութեան տակ գնել, տեսնելու համար հրաշալիք անուանակը Տիգրանեան եպոյ ի նուէր բրած ձեռագիր մագաղաղայ աւետարանը։ Բնեցին յիշեալ աւետարանը Պատրիարքարանի գահին մէջ եւ ամբիկացի Բրոքնէտօրն հաստատեւ եւ հնագիտական գործ ըլլալը, իր վրայ կրած նշան-

ներէ, եւ այս առթիւ ամբիկեան հնագիտական հանդէսին ուսումնասիրութիւն մը զգեւր է։ Այդ աւետարանին ինչպիսի եւ ընտելութեան աւարկայ եղած կէտերը կը համապատասխանեն հին աւետարաններու ձեռագրաց ուսումնասիրութեամբ պարագլոյ հնագիտ բրոքնէտօրներու կարծեալը։ Բրոքնէտօրը խորհուրդ տուած է որ լուսանկարներ այս աւետարանը, որ Մոսկուայի Լազարեան վարժարանի զբոսագիր աւետարանի տուեալու կրկին խոչորութիւնն ունի, յիշէ թէ այս արածած խորհուրդը գործադրուի։

2. Ս. Գրիգոր Լուսաւորել եւ “Փառք Ռեքեր-Բեք”։ Եստ զարմանալի պիտի երեւայ այս խորագիրը։ Բայց աւելի զարմանալին է որ քիչ եթովպացի պիտի գտնուի նոյն իսկ այսօր, որ եւ տարակար մ’ունենայ այն մասին թէ Ս. Գր. Լուսաւորել մեծ ծառայութիւն մ’ըրած չըլլայ իրենց։ Ինչպիսի կը դառնայ մասնին մը վրայ, որ “Փառք Թագաւորաց, կը իշխուի եւ իրցը կը յանդի ի վերջոյ եթովպական հարստութեան Սողոմոնեան ըլլան եւ նման փառաւորութիւնները հռչակուի, Ազգային գիրք մ’եղած է բնականաբար, եւ ձեռագիրները ցանցառ չեն։ Այժմ’միայն լոյս տեսած է թէ եթովպական բնագրով եւ թէ գրեմ. Թագաւորութեանը Բաւարական ճեմարանի Գործոց շարքին մէջ (Kebra Nagast, Die Herrlichkeit der Könige, etc. hersg. Carl Bezold, München 1905. 4° LXII+176+160. իբրեւ մասն) Abb. K. Bayr. Akad. Wiss. I. Klasse, XXIII. Bd. I. Abt.) Գործակից է նաեւ Guidi. Թէ տառ եւ թէ հրատարակչին անունն ինքնին երաշխաւոր է գործին գիտնական հմտութեամբ գրելու ըլլալուն։ Մեկի համար հրապարակուած այն կէտն է որ Հայոց Լուսաւորելն անունը գործածած է եթովպացի հեղինակը. Բագուանց մ’արեւին խորագրով մ’ալ ունի (տես էջ 23 եթովպ.) “Եկերա Նուրագոր, զոր Հայր (Abā) Գրիգորն եպիսկոպոս Հայոց աշխարհի, վկայ առանց արեան, գրեցաւ ի վերայ փառաւորութեան Սիոնի, տապանաւոր Ռատուոյ Իւրայէլէ, եւ ի վերայ փառաւորութեան Թագաւորաց եթովպացոց, որը ծնանին յերանաց Մենկելիքի, որդւոյ Սողոմոնի, որդւոյ Գուրի. Սմիթըլը ներկայացուած է իբրեւ մեծ բանաստեղծութիւն մը, զոր խոսած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորել Նիկիոյ Ժողովոյ Հարց առնել, որոնք մերթ ընդ մերթ Տարցունք ու աւարկութիւն կ’ընեն եւ պատասխան կ’առնուն։ Այս տեղ “Գրիգոր Սքանչելագործ, կը իշխուի բանաստեղ, բայց կը հասկնայ “Գրիգոր Լուսաւորել”։ — Երկուսն իրարու շփոթած է եթովպացի կնիքագիրը. Ռոք է առնոյն իսկ սկզբն, ուր կ’ըսուի (Գլ. Բ.) “Որքի եկաւ Գրիգոր Սուլեյմաթի, որ զօր մը նեմուած էր եւ Գրիտաւի համար մարտիրոսութեան սիրուն” 15 տարի թշուառութեան մէջ էր, եւ ըստ. Եբր եւ գուրն էի’ մտածեցի այս իրին վրայ եւ Հայոց արքային յիմարութեան վրայ եւ ըսի մտածեալ. Ի՞նչ է ձեր (արքային) անձութիւնը, միթէ զօրաց թագութիւնը, կամ փառաւոր հային ստացուածն շքեղութիւնը, կամ փառաւոր շատութիւնը, եւ։ Լուսաւորելը ազնիւ պարագլոսած ասուն’ կը մտածէ այս ամենուն վրայ, եւ ի